

УДК: 94(477):341.485

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.29.2024.301692>

Т. В. ВАСИЛЬЧУК

Національний університет “Запорізька політехніка”, Україна

e-mail: tvasilchuk67@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8981-4769>

І. М. СПУДКА

Національний університет “Запорізька політехніка”, Україна

e-mail: rishaua@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0433-3497>

В. М. ЧОП

Національний університет “Запорізька політехніка”, Україна

e-mail: chopvolodimir@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9850-9555>

Г. А. СИГИДА

Національний університет “Запорізька політехніка”, Україна

e-mail: sygga12@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8962-2903>

ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. У МУЗИЧНОМУ ТА ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Анотація

Метою даної статті є аналіз концептуальних композицій музичного та образотворчого мистецтва, що створені як під час геноциду українського народу, так і у наступні роки, в яких відображено трагедію Голодомору 1932–1933 рр. **Методологія.** Авторами застосовано інтердисциплінарну методологію, що дозволило проаналізувати джерельний матеріал комплексно, враховуючи, як історичний, так і культурологічний та мистецтвознавчий контекст. Під час підготовки і написання статті також були використані методи теоретичного аналізу та синтезу, індукції та дедукції, логічний та системно-структурний методи, порівняльно-історичний, історико-генетичний та хронологічний методи дослідження, а також методи систематизації та наукового узагальнення, що дозволило максимально детально розкрити обрану проблематику дослідження, вирішити всі поставлені дослідницькі завдання. **Наукова новизна** одержаних результатів. Завдяки результатам даного дослідження можна простежити, який слід залишив Голодомор 1932–1933 рр. у мистецтві, як свідки трагедії зображували його в різних жанрах та як його зображують на сучасному етапі. **Результати дослідження.** Проаналізувавши відображення теми Голодомору 1932–1933 рр. в музичному та образотворчому мистецтві, можна стверджувати, що розкриття теми Голодомору 1932–1933 рр. мистецькими засобами мають свій результат. Завдяки музичним та художнім творам, їх авторам та митцям, ми можемо поринути у ті страшні події, пізнати масштаби та сутність українського геноциду. Вони надають нам бачення Голодомору 1932–1933 рр. очима помираючих людей. Проблема Голодомору 1932–1933 рр. в мистецтві пропонує художню візію подій. Розповідає про те, що народ, який сам пережив голод не падав духом, а попри все намагався протистояти тодішній владі, складаючи вірші, вигадуючи різні співанки, які містили сарказм. Ми бачимо, що із плином часу, люди не залишилися осторонь цієї теми, вони досліджують її та намагаються зберегти пам'ять про Голодомор 1932–1933 рр. у сучасному суспільстві, ретранслюючи її різними способами, які покликані донести правду про геноцид всім поколінням всього світу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, мистецтво, музика, фольклор, образотворче мистецтво, картина, плакат, зображення.

REPRESENTATION OF THE TRAGEDY OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933. IN MUSIC AND FINE ARTS

Abstract

The purpose of this article is to analyze the conceptual compositions of music and fine art, created during the genocide of the Ukrainian people as well as in the following years, which reflect the tragedy of the Holodomor of 1932–1933. **Methodology.** The authors used an interdisciplinary methodology, which made it possible to analyze the source material comprehensively, taking into account both the historical, cultural and art history context. During the preparation and writing of the article, methods of theoretical analysis and synthesis, induction and deduction, logical and systemic-structural methods, comparative-historical, historical-genetic and chronological methods of research, as well as methods of systematization and scientific generalization were also used, which allowed maximum detail to reveal the chosen problem of the research, to solve all the set research tasks. **The scientific novelty** of the obtained results. Thanks to the results of this research, it is possible to determine the traces the Holodomor of 1932–1933 left in art, how the witnesses of the tragedy depicted it in various genres, and how it is depicted at the modern stage. **Research results.** Having analyzed the representation of the topic of the Holodomor of 1932–1933 in musical and visual arts, it can be argued that the disclosure of the topic of the Holodomor of 1932–1933 via artistic means has its result. Thanks to musical and artistic works, and to their authors, artists, we can immerse ourselves in those terrible events, and learn the scale and essence of the Ukrainian genocide. They give us a vision of the Holodomor of 1932–1933 through the eyes of dying people. The problem of the Holodomor of 1932–1933 in art offers an artistic vision of the events. It tells about the fact that the people who experienced the famine themselves did not lose heart, but despite everything tried to oppose the then government, composing poems, and inventing various songs that contained sarcasm. We see that over time, people did not stay away from this topic, they research it and try to preserve the memory of the Holodomor of 1932–1933 in modern society, relaying it in various ways, which are designed to convey the truth about the genocide to all generations of the world.

Key words: Holodomor, genocide, art, music, folklore, fine art, picture, poster, image.

Вступ. Голодомор забрав мільйони людських життів. Люди, яким вдалося вижити, назавжди закарбували у пам'яті цю трагедію. Незважаючи на той факт, що в СРСР говорити про Голодомор 1932–1933 рр. було заборонено владою, у народному фольклорі залишилося чимало сумних пісень, голосінь, парафраз, які складені були у розпал голоду 1932–1933 рр. Якщо пісенний жанр у силу своєї специфіки, передавався, поширювався і у такий спосіб закарбувався у народній пам'яті в усній формі, то, наприклад, художні твори та замальовки у часи Голодомору 1932–1933 рр. були поодинокими, вони потайки зберігалися в авторів й лише незначна їх частина зберіглася. Емоції художників знайшли своє відображення вже у більш пізній час, переважно за кордоном, а українці побачили їх вже у добу незалежності, коли тема Голодомору стала відкритою для дослідження. У світових наукових студіях мистецтво, яке розкриває геноцид, іноді розглядають як певного роду терапію, що сприяє усвідомленню й упорядкуванню спогадів та влаштовує символічне поховання жертв (Ковальчик, 2003, с. 39–45). Мистецтво, зокрема образотворче, полегшує входження у минуле, щоб вилікувати його для майбутнього. Втім є й критики такого підходу, які висловлюють сумніви щодо тези про спроможність мистецтва вичерпно зреалізувати таку місію. Тема Голодомору 1932–1933 рр. у мистецтві досліджена узагальнено, а науковці, лише за доби незалежності, отримали можливості студіювати архівні зібрання, колекції та фонди музейних установ, виявляти та науково опрацьовувати нарративні джерела з державних та родинних архівів з метою більш глибокого аналізу фольклорної та образотворчої спадщини Голодомору 1932–1933 рр. у мистецтві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження фольклору доби Голодомору-геноциду як однієї з форм прояву спротиву може бути успішним лише за умов інтердисциплінарного підходу, який акумулював би здобутки істориків,

фольклористів, етнологів, митців, графічних дизайнерів та інших фахівців. Ціннісні спостереження щодо відображення Голодомору 1932–1933 рр. у народній пам'яті зробив І. Бугаєвич (1993), який виділяв такі форми функціонування фольклору, як голосіння за померлими від голоду, антипартійний фольклор, кобзарські думи про голод. Спеціальне дослідження, присвячене відображенню трагедії Голодомору 1932–1933 рр. у фольклорі, здійснила дослідниця Т. Конончук (2005), яка розглядаючи фольклор періоду Голодомору 1932–1933 рр. як художню трансформацію історичної правди, дійшла висновку, що в умовах тоталітарної системи народнопоетичне слово з усною формою побутування залишалось одним з небагатьох засобів протесту і таким чином виконувало функцію захисту нації та збереження народної пам'яті.

Мистецькі твори постають за допомогою графічного дизайну (Nesteruk, 2023) й навіть такого контраверсійного виду образотворчого мистецтва як комікси (Калуш, 2020).

Частина художніх експонатів, створених у роки Голодомору-геноциду та у другій половині ХХ ст. у діаспорі, на сьогодні зберігаються у фондах Національного музею Голодомору-геноциду. Там зібрано оригінали картин й плакатів, присвячених подіям Голодомору (Тема Голодомору у мистецтві, 2017). Музей не лише акумулює, а й активно експозиціонує мистецькі художні твори з історії геноциду українців 1932–1933 рр. Колекції зображень, створені очевидцями Голодомору 1932–1933 рр. знаходяться також у фондах наукових та музейних установ України, зокрема у фонді 39-2 Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України зберігаються замальовки м. Києва 1932 р., зроблені українським художником, етнографом Юрієм Павловичем.

Метою даної статті є аналіз композицій музичного та образотворчого мистецтва, що створені як під час геноциду українського народу, так і у наступні роки, в яких відображено трагедію Голодомору 1932–1933 рр.

Досягнення мети забезпечується виконанням поставлених **завдань**: охарактеризувати види фольклору, сгенерованого українцями у роки Голодомору 1932–1933 рр.; розглянути музичні твори, написані професійними композиторами у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. та присвяченими геноциду українців; довести, що образотворча спадщина, наповнена не лише мистецьким, а й історіософічним символізмом, таким чином зберігає й ретранслює всьому світу сутність й масштаби геноциду, вчиненого комуністичним режимом.

Методи та методологія проведення дослідження. Авторами застосовано інтердисциплінарну методологію, що дозволило проаналізувати джерельний матеріал комплексно, враховуючи, як історичний, так і культурологічний та мистецтвознавчий контекст. Під час підготовки і написання статті також були використані методи теоретичного аналізу та синтезу, індукції та дедукції, логічний та системно-структурний методи, порівняльно-історичний, історико-генетичний та хронологічний методи дослідження, а також методи систематизації та наукового узагальнення, що дозволило максимально детально розкрити обрану проблематику дослідження, вирішити всі поставлені дослідницькі завдання.

Виклад та обговорення основного матеріалу дослідження. Мистецтво – одна з форм суспільної свідомості, складова частина духовної культури людства, специфічний рід практично-духовного освоєння світу. У цьому плані до мистецтва відносять живопис і музику, оскільки вони є специфічними художньо-образними формами відтворення дійсності. Тема Голодомору знайшла своє відображення у творчості митців та закарбувалася у фольклорі.

Унаслідок Голодомору було знищено опір селянства колгоспній системі, суттєво підірвані сили у відстоюванні національних та політичних прав. Але навіть у таких умовах творче начало українців сприяло створенню нових форм фольклору – співанок, голосінь, моностроф.

Фольклор про голод можна умовно розділити на такі тематичні частини: розкуркулення, праця в перших колгоспах і, власне, голод. Вони передавалися у формах кобзарських і лірницьких творів, співанок, травестійх популярних пісень, двовіршів, прислів'ях та приказках (*Дожилося Україна...*, 1993, с. 3–4).

З початком перших голодних місяців, у 1932 р. в українських селах зберігалася повага до духовних традицій та культури. Це проявлялося в сакраментальному ставленні селян до стародавніх видів культури, зокрема, до кобзарства. У 1932 р. органи ДПУ були надзвичайно стурбовані поширенням мандрівних бандуристів. Останні, подорожуючи селами України, беззастережно критикували радянську владу та закликали до повстання (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5249, арк. 3).

Одним з відомих кобзарів був Єгор Хомич Мовчан – автор “Думи про голод”, в якій були актуальні на той час строфи:

*“В тридцять третьому году Їли люди лободу,
Пухли люди із голоду – Помирали на ходу (Мовчан, 1967).*

У селах ширилися співанки – найоперативніша пісенна форма фольклору. Вони лаконічні, точні і легко та швидко запам'ятовувалися. Співанки склалися як відповідь на найкричущі події голодного повсякдення, зокрема факти канібалізму. У споминах очевидців і жертв Голодомору 1932–1933 рр. згадується, що на базарах у той час інколи продавався холодець з людського м'яса. Баладна творчість зафіксувала факт дітовбивства батьком:

*Не шукайте домовину – Батько з'їв свою дитину.
З бичем ходить бригадир – Заганяє на Сибір.
Голод, голод в нашій хаті, Ніщо їсти, ніде спати,
Наш сусід уже здурів, І дітей своїх поїв.*

Темою для співанок виступали й сакральні для хлібороба предмети – жорна. У голодні роки вони посідали ледь не ключове місце. У державних млинах молоти було нічого, а як і було, то потрібний був письмовий дозвіл сільради. Приватні вітряки, якими славилася Україна, розібрали чи просто спалили. Тоді з'явилися підпільні жорна, які сільська влада нищила, якщо не був виконаний план хлібозаготівлі. На жорнах мололи, крім збіжжя, жолуді, липову кору, траву. Вживання в співанках зменшувального суфікса, в римованих іменниках підкреслює їх іронію і гумор:

*Ой, ви жорна, мої щебетушечки,
Мелить з кори борошенце на пампушечки.*

З пісенних народних творів є думи, родинно-побутові, алегоричні пісні, соціально-побутові балади, в яких на основі специфіки жанрів і своєрідності у трактуванні образів порушується тема голоду. Розкриваючи побут, родинні стосунки, суспільну і сімейну мораль, психологію персонажів і народні уявлення про мораль, зразки цих творів, як правило роблять акцент на морально-етичному аспекті. Коли голод не давав дітям заснути, матері їм примовляли:

*Нехай кишки ворхотять –
Вони їсти хочять. Чого ж очки не сплять,
Вони ж їсти не хочять (Дожилося Україна..., 1993, с. 11–12).*

В книзі-меморіалі “33-й: голод” наведені записи пісень того часу, які виконували незрячі співці на базарі.

*Ой не квітни, весно, Мій народ в кайданах.
Серце його в ранах, А життя в туманах.*

Сатиричний фольклор складався не лише на теми побутового характеру. Досить гострими та проникливими були й політичні антикомуністичні монострофи. Голодні селяни слушно вважали причиною Голодомору, окрім цілковитої господарської неспроможності колгоспної системи, ще й жорстоку грабіжницьку політику московської держави щодо українських селян. Про це йдеться у багатьох монострофах, а особливо проникливо й дошкульно сказано ось у таких рядках:

*Сталін Троцькому сказав: Я мішок муки дістав.
Мені – чурек, тобі – маца, Ламца-дрица-гон-ца-ца!*

Хоча до 1932–1933 рр. Й. Сталіну вже давно вдалося усунути від влади Л. Троцького, але шляхом художнього моделювання Л. Троцького, разом з Й. Сталіним, українці асоціювали із комуністичним режимом та його політикою репресій й розкуркулення.

У цей трагічний час, виморювання голодом, усі думки і почуття людей оберталися навколо їжі. Щоб вижити, змушені були споживати малопродатні, а то й зовсім не їстівні речі: насіння бур'янів, лушпиння, відходи виробництва – грис, макуху, м'ясо померлих тварин тощо. Моральні та фізичні страждання, приниження український народ намагався применшити за допомогою компенсаторної функції мистецтва, а тому у своїй творчості “пригощає” цією їжею самого Й. Сталіна:

*Нема хліба на столі, Тільки Йосип на стіні.
Сидить Сталін на лузі, Гризе кінську ногу.*

Прийди, Сталін, прийди, милий, Будеш їсти суп з конини (там само, с. 13).

Змальований фольклорною уявою Й. Сталін, що гризе кінську ногу, виглядає жалюгідним, викликає особливий глум. Цей сатиричний ефект досягається за допомогою прийому особливо контрастного протиставлення. З одного боку, відсутній у тексті, але втіснений агітпропом у народну свідомість Й. Сталін – “ясне сонце”, “батько народів”, “теній” тощо, а з іншого – очманілий, отупілий, сповнений інстинкту голоду чоловік. Тепер він сам у тому ж стані, до якого довів селян, і тому цей образ сприймається карикатурно, гротескно.

Про колективізацію і Голодомор як “спільний проєкт” Леніна та Сталіна оригінально сказано у строфах:

*Зробив Сталін з Іллічем, Що ми хліба не печем,
А ще треба їх просити, Аби й страви не варити*

У фольклорному сприйнятті чи не найсуттєвішою рисою, що ототожнює комуністичних вождів, є їх аморальний спосіб життя, жорстокість та цинізм.

Чи не найбільш об'ємно та різносторонньо в українському фольклорі виведено образ Сталіна у монострофах, що їх ще називають малими пісенними формами, короткими пісенними жанрами. Основне місце серед них посідають коломийки та частівки. Найбільш об'ємно й різнопланово постать Сталіна представлена у монострофах про колективізацію й Голодомор.

Більшість пісенних творів проблему голоду розкриває у контексті нещасливої долі – вдівства, сирітства. Становище вдів, сиріт неодмінно тягне за собою нестатки,

а в тому числі й голодування. Крайній ступінь бідуювання передається образами, що символізують голодне існування “без хліба, без солі”, в інших – таке становище лише передбачається, оскільки бідна родина та ще й без батька, за народними уявленнями, приречена до бідуювання, а отже, голодування. Цей мотив набуває особливої виразності у баладах, де емоційність образного вирішення теми набирає ознак голосіння з притаманними йому окличними реченнями, що посилюють передчуття трагічної перспективи для тих, хто залишається жити. В епіцентрі майбутньої біди в подібних зразках постають діти як найбільш незахищені, в їхніх устах з особливим трагізмом звучать нотки приреченості. Через пошуки, насамперед, шматка хліба викриваються бездушність, егоїзм родичів (образи дядини, дядька, мачухи і т. ін.). Детальне розгортання сюжету, якому властиві короткі епізоди з високим ступенем конкретизації, влучні діалоги, з яких випливає мораль персонажів, – усе це дає правдиве відчуття реальності. Введення міфологічних елементів здійснюється на означення народного уявлення про те, що зло не залишається безкарним.

Таким чином, у народних пісенних жанрах проблема голоду постає як трагічне тло, крізь яке висвічуються риси персонажів, і особливого значення набуває виховний аспект.

Отже, у малих жанрах українського фольклору висміювався та засуджувався московський комуністичний диктатор Й. Сталіна як головного організатора й винуватця Голодомору 1932–1933 років. В уснопоетичному трактуванні саме злочинна діяльність під час колективізації, що обернулася в голодну смерть мільйонів ні в чому невинних людей, найбільше оголила людиноненависницьке, демонічне нутро цього тирана. Спостережливе око народного митця зуміло побачити й висміяти його інтелектуальну й духовну деградацію та моральне звиродніння. У своїх творах народ, з одного боку, інтерпретує колективізацію й Голодомор як закономірний продукт московсько-комуністичної ідеології та практики, а з іншого – демонструє, як цей верховний правитель своїм безумством і маніакальністю довів окуповану Москвою Україну до цілковитого економічного краху, що виразився в найбільшій у світі трагедії Голодомору.

У наш час пісенна творчість про Голодомор також накопичує нові твори. Зняття грифу секретності з теми Голодомору 1932–1933 рр., відкрило не лише нові наукові обрії, а й мистецькі. У 1990 р. української композитор О. Яковчук першим звернувся до поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. мистецькими засобами. Він став автором четвертої симфонії-реквіму “Тридцять третій рік”. Симфонія написана за мотивами поезій В. Юхимовича, який особисто пережив Голодомор 1932–1933 рр., будучи дитиною та відтворив власні емоції у віршованій формі. Особливістю симфонії О. Яковчука виступає поєднання релігійних мотивів, зокрема традиції поминання у Службі Божій, що символізувало вшанування пам’яті невинноубитих у роки Голодомору 1932–1933 рр. Прем’єра симфонії відбулася лише у 2003 р., тобто через 13 років після її створення.

У 1992 р. композитором Євгеном Станковичем написано “Панахиду за померлими з голоду”. Автором лібретто став Дмитро Павличко. Вперше твір виконано у 1993 р. з нагоди 60-х роковин Голодомору. Це траурна композиція, музична епічна фреска на трагедію народу. Символізм й певна містерія надали цьому твору емоційності та проникливості. У 2008 р. у рамках громадянської акції “Україна пам’ятає – світ визнає!” у п’ятнадцяти країнах світу відбулася мистецька акція, коли “Панахида за померлими з голоду” у виконанні народного академічного хору “Думка” і народної артистки України Ніни Матвієнко здійснювалося спільно із провідними виконавцями кожної з країн.

У рамках відзначення – 80-х роковин Голодомору та вшанування його жертв, Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. представив українцям світову прем'єру опери американського композитора українського походження Вірка Балея “Червона земля. Голод”. Прем'єра відбулася в Національній опері України у листопаді 2013 р. За сюжетом опера “Червона земля. Голод” – історія про трьох голодуючих людей: жінки-селянки з немовлям та озлобленого чоловіка, колишнього функціонера, який брав участь у розкуркулєнні, але тепер розкався. Вони випадково зустрічаються. Це люди контрастних ідеологій і темпераменту; в виставі показане їх емоційне життя, внутрішній світ, розвиток їхніх стосунків в екстремальній ситуації. Через долі героїв глядачам відкривається все жахіття Голодомору 1932–1933 рр. Лібрето до опери написав поет Богдан Бойчук, один з фундаторів Нью-Йоркського об'єднання україномовних поетів у США (Богачевська, 2013). Автор лібретто та композитор є вихідцями з України, хоча й емігрували у різний час, але пошану до національної історії не лише зберегли, а й відтворили у своїх творах.

В Україні досить часто комеморативні заходи із вшанування жертв Голодомору супроводжуються композицією Мирослава Скорика “Мелодія ля мінор”. Хоча цей твір написаний М. Скориком для фільму “Великий перевал”, а історія цієї стрічки досить трагічна, зважаючи на цензурні тортури. Композитору вдалося виконати свою місію – він розказав те, що не вдалося показати глядачеві. Проникливість та емоційність твору стали інтонаційним супроводом громадянських акцій на вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. (Помер український композитор Мирослав Скорик, 2020).

Отже, музична творчість, присвячена Голодомору 1932–1933 рр. є різноплановою, насамперед, за стилістикою. Це народний фольклор, створений у роки трагедії, й стосувався, переважно, політичних або безпосередньо голодових аспектів тогочасного періоду. Його творцями були українські селяни, що відчували голод й чітко усвідомлювали його причини. Сумна сатира тих переспівів, відображала як ставлення до комуністичного режиму, так і емоційні переживання, крізь які пройшли люди, що жили у той час.

У сучасну добу, музичні твори, які розкривають тематику Голодомору 1932–1933 рр., створюються професійними композиторами. Всіх їх об'єднує українське коріння, усвідомлення масштабів та трансгенераційних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. й прагнення відобразити у своїх творах всі переживання, крізь які пройшли українці у роки геноциду.

Емоційну силу мають не лише музичні, а й художні твори про геноцид українського народу 1932–1933 років.

Голодомор-геноцид в Україні збігся у часі із репресіями інтелігенції, священників та митців й силовим запровадженням в культурному житті стилю соціалістичного реалізму. Влада прагнула впливати на світогляд українців. Мистецтво, з точки зору комуністів, мало бути близьким до зовнішніх форм життя, але художник повинен був бачити в цьому житті лише те, що дозволяла йому партія. А дійсно художня правда, справжній реалізм, що відображав життя, владою були протипоказані.

Єдиним художником, який відтворив становище селян у роки Голодомору 1932–1933 був Казимир Малевич. Його авангардні начерки, один із яких датується 1932–1933 рр., відтворюють три жіночі постаті. Цей твір читається як ребус. Замість одного обличчя зображено серп і молот, замість другого – хрест, замість третього – домовину. Малюнок, зроблений олівцем, названо цитатою з відомої народної пісні 1920-х–1930-х рр. “Де серп і молот, там смерть і голод”.

К. Малевич створив ряд полотен на селянську тематику у 1930-х роках. Багато з них містять в собі зашифровані послання і завуальований зміст. Потужним меседжем можна називати, зокрема, відсутність облич і рук у людей, зображених на полотні “Поневолема Україна”. Символом Голодомору 1932–1933 рр. мистецтвознавці називають картину “Людина, що біжить”. Картини К. Малевича з чітко вираженим протестним змістом спеціально датовані більш раннім часом, хоча написані під враженням від Голодомору 1932–1933 рр.

Аналогічно вчинив й Василь Касіян, який представив дереворит “Голод” під час виставки 1936 р., але датував твір 1927 роком.

Отже, у другій половині 1930-х рр., незважаючи на тиск репресій в СРСР загалом та УСРР зокрема, митці намагалися символічними засобами передати страждання від Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, створювали картини, гравюри, дереворити, присвячені темі голоду. Щоправда, з метою донесення твору до людей, митці вдавалися до хронологічних маніпуляцій: вони датували свої твори більш раннім часом, аніж насправді вони були написані, що мало ніби-то нагадувати про події голоду 1921–1923 рр., про який комуністичний режим не забороняв говорити. Голодомор 1932–1933 рр. був табуваною темою для всіх, представники СРСР не цинічно заперечували голод на міжнародних майданчиках, нещадно критикуючи тих, хто наважувався про нього говорити.

Шквал обурення з боку комуністів викликала картина “Рік 1933”, написана українським емігрантом Віктором Цимбалом у Буенос-Айресі й представлена на мистецькій виставці у 1936 р. Художник, незважаючи на перебування на іншому континенті, уважно стежив за подіями в УСРР, був обізнаний з тим, що відбувалося на його батьківщині. Свій сум та біль за загиблими у роки Голодомору 1932–1933 рр., В. Цимбал висловив у картині “Рік 1933”. Полотно, наповнено символізмом: душі померлих від голоду матері й дитини підіймаються у космос. Надзвичайний історіософічний зміст: душі символізують динамічний порив у гору та велич вічності. Тривалий час репродукція картини використовувалася представниками української діаспори для ілюстрації видань, присвячених Голодомору 1932–1933 рр., а оригінал зберігався у фондах Української Вільної Академії Наук (УВАН) у США. У лютому 2020 р. нащадки В. Цимбала подарували полотно “Рік 1933” Національному музею Голодомору-геноциду у Києві.

Зауважимо, що мистецькі твори, які з’явилися у другій половині 1930-х рр. були реакцією і на Голодомор 1932–1933 рр. та сталінські репресії. У цей час художник Петро Андрусів представив велике полотно “Голгота України”. По суті, це масштабна алегорія, в якій висловлено сутність української націотворчої ідеї у радянській державі: розп’яття України, гора тіл, вузол із хрестом. Картина втрачена під час Другої світової війни, але вона є видатним твором історичного значення.

Після трагедії Голодомору 1932–1933 рр., в УСРР митці не могли відкрито висловлювати власну творчість: вони працювали під пильним контролем органів ДПУ–НКВС–КДБ, які визначали напрями розвитку творчих течій. Лише у діаспорі, українські художники могли висловлювати правду про Голодомор 1932–1933 рр., не озираючись на цензуру. У 1958 р. у журналі “Нові дні”, який публікувався у Торонто, дружина Майка Йогансена Ала Гербурт опублікувала малюнок “1933 рік на Полтавщині”. У 1963 р. Михайло Дмитренко написав полотно “Тисяча дев’яносто тридцять третій”, а Микола Садовський у 1965 р. представив глядачеві картину “Жертви колективізації” – селяни в снігу у Сибіру.

У 1963 р., з нагоди 30-х роковин Голодомору 1932–1933 рр., майстер станкового мистецтва, очевидець Голодомору 1932–1933 рр. Михайло Дмитренко представив

свою роботу “Тисяча дев’ясот тридцять третій рік”. Художник символічно зіставив жертву Голодомору 1932–1933 рр. – юнака, який вже під землею, та комуністичний режим, уособлений активістами, що фурую перевозять конфісковане збіжжя під звуки гармошки. Автор картини зміг емігрувати, але до останніх днів свого життя критикував комунізм.

Тридцять роковини Голодомору 1932–1933 рр. збіглися у часі із хрущовською лібералізацією в СРСР загалом та в УРСР. Рух шістдесятників представив плеяду найталановитіших митців, які сміливо через свої твори заявляли про всі тортури, переслідування й репресії в СРСР, апелювали до національних традицій, історії та культури. Місткinya Алла Горська у 1964 р. представила картину “Синій хлопчик. Голодомор” (Горська, 1964). Художниця зобразила образ виснаженої голодом дитини, на синьому тлі зів’ялого соняшника, а самого хлопчика майже до поясу заступив образ мороку. Нині цей твір зберігається у приватній колекції.

В еміграції плідно працювали представники нової генерації митців: вони були народжені у 1920-х–1930-х рр., але їх батьки виїхали поза межі СРСР. Ця плеяда художників відтворювали у своїх полотнах трагедію Голодомору 1932–1933 рр. за родинними історіями. Художник-модерніст Юрій Соловій, у США створив картину “Пієта: В пам’ять 1933”. Він працював у стилі американського абстрактного експресіонізму й передав голод новаторськими методами: грою кольорів білого, червоного й чорного, що стало алегорією крові й чорнозему на тлі білих пасем – символу невинності, що пронизують полотно. У стилі постмодернізму виконані полотна Олександра Власенка, який народжений у Канаді, але його батько дитиною пережив Голодомор 1932–1933 рр. на Полтавщині. У 2007 р. картини О. Власенка представлено у галереї Мак-Ларен Арт-центру в Бері, неподалік Торонто. О. Власенко працює у власній техніці, яку називає пігмент на папері. Він наносить спеціальний порошок, розтертий у графіт на пальці, й це робить його картини схожими на старі чорно-білі фото. На полотні “Колгоспники”, О. Власенко відтворив протиставлення: радісні обличчя колгоспників, що збирають урожай, а поруч – прямо на стіні художник представив у чорно-білих тонах жертв Голодомору 1932–1933 рр. – зображення, запозичені зі світлин, які були опубліковані у західних виданнях про голод. На аналочному принципі протиставлення образів комуністичної пропаганди та радянської дійсності 1930-х років побудована й картина “Королева пшениці”. Діаспорні мистецькі студії, присвячені трагедії Голодомору 1932–1933 рр. є досить представницькими та еkleктичними. Вони поєднують традиційну техніку зображення з посмодерністськими, застосовують колажі, інсталяції – все це робиться митцями з однією метою: показати світу та іноземним громадянам масштаби Голодомору 1932–1933 рр., не допустити переходу у площину забуття правди про український геноцид.

В Україні тематика Голодомору 1932–1933 рр. в образотворчому мистецтві відродилася вже у роки незалежності. Справжньою сенсацією у мистецькому світі стало оприлюднення графічних робіт сумського художника Миколи Бондаренка. Серія, під назвою “Україна – 1933: кулінарна книга”, відображає той жахливий гербарій, з якого люди готували “їдло” в роки Голодомору 1932–1933 рр. Цикл робіт відтворював різні механізми, які використовували селяни, для того, щоб, наприклад, протокти листя й зробити сурогат борошна або приготувати страву, часів Голодомору 1932–1933 рр. Перша виставка художника відбулася у 1993 р., з нагоди 60-х роковин трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Цикл гравюр Миколи Бондаренка був узагальнений та двічі перевиданий видавництвом “Еллада-S” (Бондаренко, 2018), але у невеликих тиражах, що перетворило цей унікальний альбом

гравюр у букіністичну цінність. Оригінали 89 ліноритів тривалий час зберігалися на батьківщині Миколи Бондаренка, у м. Суми у приміщенні Центру дослідження руху опору Голодоморів. У липні 2023 р., внаслідок російської ракетної атаки, будівля була зруйнована, й гравюри опинилися під завалами. Вдалося врятувати лише частину з них, що вкотре свідчить про неможливість піддати забуттю пам'ять про Голодомор 1932–1933 рр. (Поя, 2023)

Чимало митців за останні 33 роки, після проголошення незалежності, зверталися до тематики Голодомору 1932–1933 рр. Варто відзначити Валерія Франчука, який у 2008 році отримав Шевченківську премію за цикл “Розгойдані дзвони пам'яті”. Цикл включає понад 100 полотен, присвячених жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. В. Франчук заклав в основу сюжетів спомини своєї матері, яка пережила Голодомор 1932–1933 р. (Розгойдані дзвони пам'яті, 2017). Провідними художніми символами творів В. Франчука постають терновий вінок, свічка, хрест, скорботна мати – скошене порожнє поле, понівечене дерево. І ці символи підносять українську біду до вселюдських масштабів.

У Львівському музеї історії релігії представлено мистецький проект львівських художників “Хліб – це життя”, присвячений 80-м роковинам Голодомору 1932–1933 рр. Близько 20 робіт представлені в одному з приміщень музею, що колись було кухнею при трапезній Домініканського монастиря. Митці обрали місце для виставки не випадково. Адже колись тут монахи готували їжу, пекли хліб і художники асоціативно хотіли підкреслити, що у роки Голодомору 1932–1933 рр. радянська влада силою забрала хліб в українців, позбавила мільйони людей життя, мрій і сподівань. У центрі виставки “Хліб – це життя” двометрове полотно українського художника, одного з останніх представників течії “українського монументалізму” Охріма Кравченка – “Голод в Україні. Скорбота”, яку митець створив у 1972 році. Полотно зберігалося в оселі митця й про нього знало небагато людей. За художнім задумом, зображення мало присвячуватися Богородиці. В образі жінки-Богородиці зображено Україну у чорному вбранні, підв'язану білим рушником із червоно-чорною вишивкою, а тлом є численні фрагменти трагедії, яку пережили люди у роки Голодомору 1932–1933 рр. Охрім Кравченко, родом з Київщини, але події Голодомору 1932–1933 рр. він не застав, бо був на засланні, з якого повернувся у 1933 р., побачивши зруйноване життя, він тривалий час зберігав у пам'яті всі руйнації, принесені комуністичним режимом.

У 2007 р. в Українському домі, а в 2018 р. в Національному музеї Голодомору-геноциду в Києві відбулася виставка плакатів, присвячена Голодомору 1932–1933 рр. Один з її організаторів – Морган Вільямс, голова виставкового підкомітету Міжнародного Комітету Голодомору, працював в Комітеті вшанування пам'яті Голодомору під егідою Віктора Ющенка. Він – засновник і довірений власник колекції “Голодомор: очима українських художників”. Колекція охоплює також картини та плакати, присвячені репресіям кінця 1930-их років (В Музеї Голодомору експонують плакати з колекції Морган Вільямса (Національний музей Голодомору-геноциду, 2018). На виставці представлені оригінали робіт українських художників: Нестора Казенка, Ніни Марченко, Миколи Бондаренка, Миколи Павлусенка, Миколи Шевцова, Володимира Куткіна, Івана Новобранця, Ілька Мироненка, Віри Кулеби та інших, що хвилюють, породжують співпереживання до трагедії народу.

Плакат – це окрема сфера мистецтва, але в умовах комуністичного режиму вона набула гіпертрофованих форм. Влада регулярно випускала плакати пропагандистського змісту (Tsyganenko, 2023, с.67-68). Художники 1930-х років виконували плакати, що закликали ставати членами кооперативу, здавати до нього хліб, возвеличували колгоспи. На цих плакатах зображено усміхнених, щасливих

людей, які своїм прикладом показують як добре їм живеться. На плакатах є написи: “Активісте! Ти мусиш перший продати свій хліб державі”; “Без кооперативу – селу могила” такого і подібного змісту численні пропагандистські заклики.

Комуністичні плакати, надруковані у 1932–1933 рр., принципово розходилися з правдою життя, заперечували її. І це був страшний соцреалізм. На сьогодні, комуністичні агітаційні плакати зберігаються у фондах Книжкової палати України та є джерелом для дослідження пропагандистської політики комуністичного режиму у роки Голодомору-геноциду. Музей плакату України давно започаткував віртуальну колекцію плакатів про Голодомор 1932–1933 рр. Першим фундатором став відомий музикант і художник Валерій Вітер (гурт Кобза), що розробляв цю тему ще у тоталітарні часи. А керівник Музею советської окупації, Голова КМО “Меморіал” Роман Круцик передав колекцію плакатів, що стала основою виставки “Галерея плакатів тоталітаризму”, розгорнута у експозиції “Українське село” Національного музею у Пирогові. Концепція виставки проста, чим і вражає відвідувачів. Зверху – плакати радянського Агітпропу: Сталін, революція, перемоги, глянecь... А нижче, про той же час, але мовою фотографій і документів “Меморіалу”: концтабори, репресії, арешти, Голодомор 1932–1933 рр., жах війни...

Плакати сучасних митців у схематичній, графічній формі відтворюють всю глибину людської трагедії у роки Голодомору-геноциду. Вони створюються у результаті не лише творчих візій художників (“33-й”. Графічні твори про Голодомор члена Національної спілки художників України Миколи Гнатченка, *Національний музей Голодомору-геноциду*, 2017), а й як наслідок тісного спілкування митців із очевидцями Голодомору 1932–1933 рр., демонструють переживання та емоції як художників (Голодомор в графіці, 2017).

У 2022 р. Морган Вільямс передав до фондів Національного музею Голодомору-геноциду унікальний триптих, виконаний художниками, братами Тарасом та Юрієм Гончаренками. Триптих, який було створено у 1989 р. під назвою “Геноцид 1933” виконано в унікальній техніці поєднання на полотні мозаїки та олії. В основі сюжету – розповіді дідуся та бабусі митців про їх поневіряння у роки Голодомору 1932–1933, а мистецька майстерність Тараса та Юрія Гончаренків допомогла створити унікальний художній твір (“Ми вирішили тему Голодомору підняти. Хто як не ми”: інтерв’ю з художниками Юрієм і Тарасом Гончаренками, авторами триптиху “Геноцид 1933”, 2023).

Сучасне мистецтво не має просторових обмежень, але воно є людиноцентричним. Перед кваліфікованими науковцями часто постає питання: як говорити із дітьми про Голодомор 1932–1933 рр.? Відповідь несподівано надали митці. Вони представили історії про Голодомор для дітей у... форматі коміксу. Єдині за тематикою, але відмінні за технікою та форматом виконаннями комікси про Голодомор 1932–1933 рр. були представлені італійським художником Ігортою, який після подорожі Україною, створив серію коміксів “Українські зошити (спогади про радянські часи)”, де розповідається про Голодомор 1932–1933 років (Комікси про Голодомор “Українські зошити”, 2010) та командою Національного музею Голодомору-геноциду і художницею Христиною Хара (вони створені на основі реальних історій киян, що пережили Голодомор) (Калуш, 2020). Для найменших українців Юлією Смаль було розроблено ілюстровану книгу історій дітей, що жили у роки Голодомору 1932–1933 рр. Малюнки для книги створила Юлієя Ганик (П’ять колосків. Голодомор. Історії, як зникали українці, 2023, 84 с.). Ідея контраверсійна, але сучасна. Подібний формат використовують й для донесення правди про Голокост (Ямчук & Кушнір & Тарновецька, 2021, с.112) й для аналізу тоталітарних тенденцій ХХ ст. (Снайдер

& Круг, 2022, с.128.) Комікси – це спрощене графічне зображення з текстовим супроводом, що ілюстративно відтворюють конкретну історію. Мистецький та науковий досвід останніх років демонструє, що у формі коміксів репрезентуються не лише поверхові, а й серйозні, суспільно актуальні теми, які в адаптованій формі допомагають суспільству, а особливо дітям, усвідомити сутність трагічних подій.

Отже, можна зробити висновок, що темі Голодомору 1932–1933 рр. була приділена значна увага в образотворчому мистецтві. Відмінна стилістика та техніка виконання творів, широка географія їх створення, проте всі твори об'єднані однією ідеєю – донесення правди про Голодомор-геноцид усьому світу, символічне вшанування загиблих та збереження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. для майбутніх поколінь. Митці вкладають у свої полотна весь біль, страждання, відчай та безвихідь, які переживав український народ у 1932–1933 рр.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Нині тема Голодомору 1932–1933 рр. завдяки своїй відкритості все більше уваги привертає дослідників та митців. Проаналізувавши відображення теми Голодомору 1932–1933 рр. в музичному та образотворчому мистецтві, можна стверджувати, що розкриття теми Голодомору 1932–1933 рр. мистецькими засобами мають свій результат. Завдяки мистецьким творам, та їхнім авторам, художникам, наша сучасність може вичерпно пізнати масштаби та сутність українського геноциду. Мистецтво дійсно стає певною терапією для українського суспільства, допомагаючи емоційно усвідомити трагедію Голодомору-геноциду. Художні твори надають нам факти, яких не знайдеш в жодних архівах, дають нам бачення Голодомору 1932–1933 рр. очима помираючих людей. Проблема Голодомору 1932–1933 рр. в мистецтві яскраво подає нам своє бачення тих подій. Розповідає про те, що народ, який сам пережив голод не падав духом, а попри все намагався протистояти тодішній владі, складаючи вірші, вигадуючи різні співанки, які містили сарказм. Ми бачимо, що із плином часу, люди не залишилися осоронь цієї теми, вони досліджують її проблеми та намагаються зберегти пам'ять про Голодомор 1932–1933 рр. у сучасному суспільстві різними засобами, що покликані донести правду про геноцид усім поколінням усього світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Богачевська, О. (2013). Оперу про Голодомор поставили англійською. *Gazeta.ua*. https://gazeta.ua/articles/culture-newspaper/_operu-pro-golodomor-postavili-anglijskoju/527256
- Бондаренко, М. (2018). *Україна – 1933: кулінарна книга. Пам'ять людська. 2-ге вид., перероб., допов.* Суми : ПВП “Видавничий будинок “Еллада”.
- Бугаєвич, І. (1993). *Дожилася Україна... Народна творчість часів Голодомору та колективізації на Україні.* Київ: Український письменник.
- В Музеї Голодомору експонують плакати з колекції Моргана Вільямса. (2018). *Національний музей Голодомору-геноциду*. <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/v-muzei-golodomoru-eksponuyut-plakati-z-kolekcii-morgana-vilyamsa/>
- Голодомор в графіці. Графічні твори про Голодомор графіка Жоржа Шанаєва. (2017). *Національний музей Голодомору-геноциду*. <https://holodomormuseum.org.ua/tema-pro-holodomor/golodomor-v-grafici/>
- Горська, А. (1964). “Синій хлопчик. Голодомор”. *Ukrainian inofficial*. http://www.archive-uu.com/ua/profiles/alla-gors-ka/catalog/grafika_gorska/picture/sinij-hlopchik-golodomor_

- Калуш, У. (2020). (Не) складана історія: перший український комікс про Голодомор. *Your art*.
<https://supportyourart.com/stories/ne-skladna-istoriya-pershyy-ukrayinskyu-komiks-pro-holodomor/>
- Ковальчик, І. (2003). Польське критичне мистецтво і Голокост. *Критика*, 5-6, 39-45.
- Комікси про Голодомор “Українські зошити”. (2010). *ТСН*.
<https://tsn.ua/foto/komiksi-pro-golodomor-ukrayinski-zoshiti.html>
- Конончук, Т. (2005). Голодомор 1932–1933 рр. у фольклорі України. *Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні*. Львів : НТШ. Секція етнографії та фольклористики.
- Ми вирішили тему Голодомору підняти. Хто як не ми”: інтерв’ю з художниками Юрієм і Тарасом Гончаренками, авторами триптиху “Геноцид 1933”. (2023). *Національний музей Голодомору-геноциду*.
<https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/my-vyrishyly-temu-holodomoru-pidniaty-khto-iak-ne-my-interv-iu-z-vidomymy-ukrainskymy-khudozhnykamy-iuriem-i-tarasom-honcharenkamy-avtoramy-tryptykhu-henotsyd-1933/>
- Мовчан, Є. (1967). Дума про голод. *Про світ*.
<http://prosvit.in.ua/literature/dumy/duma-of-hunger.html>
- Помер український композитор Мирослав Скорик. (2020). *Національний музей Голодомору- геноциду*. <https://holodomormuseum.org.ua/news/pomer-ukrainskyj-kompozytor-myroslav-skoryk/>
- Поя, А. (2023). На Сумщині з-під завалів дістали 66 гравюр, присвячених Голодомору. *Українська правда*, 02 серпня.
<https://history.sumy.ua/news/9738-na-sumshchyni-zpid-zavaliv-distaly-66-hraviur-prysviachenykh-holodomoru-video.html>
- Розгойдані дзвони пам’яті. (2017). *Національний музей Голодомору-геноциду*. <https://holodomormuseum.org.ua/tema-pro-holodomor/rozgoydani-dzvoni-pamyati/>
- Смаль, Ю, Ганик, Ю. (2023). *П’ять колосків. Голодомор. Історії, як зникали українці*. Київ: Моя книга.
- Снайдер, Т., Круг, Н. (2022). *Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття. Графічна адаптація*. Київ: Видавництво Човен.
- Тема Голодомору у мистецтві. (2017). *Національний музей Голодомору-геноциду*. <https://holodomormuseum.org.ua/hololomor/tema-holodomoru-v-mystetstvi/>
- Центральний державний архів громадських об’єднань та україніки. Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 20. Спр. 5249.
- Ямчук, А., Кушнір, М. & Тарновецька, А. (2021). *Піжмурки зі смертю. Дитячі розповіді про недитячу історію*. Київ : Дух і літера.
- “33-й”. Графічні твори про Голодомор члена Національної спілки художників України Миколи Гнатченка. (2017). *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/tema-pro-holodomor/33-y/>
- Nesteruk, S. (2023). Recipes for baking bread: Holodomor and film. *Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації: інтердисциплінарні підходи (до 90-х роковин Голодомору-геноциду): матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2022 р.)*. Івано-Франківськ: Підприємство “НАІР”, 110–116.
- Tsyganenko, L. (2023). The struggle against the kulaks on the pages of the soviet propaganda posters. *Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації: інтердисциплінарні підходи (до 90-х роковин Голодомору-геноциду): матеріали VII Міжнародної*

науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2022 р.). Івано-Франківськ: Підприємство “НАІР”, 67–74.

REFERENCES

- Bohachevs'ka, O. (2013). Operu pro Holodomor postavly anhlis'koiu. *Gazeta.ua*. https://gazeta.ua/articles/culture-newspaper/_operu-pro-golodomor-postavili-anglijskoyu/527256
- Bondarenko, M. (2018). *Ukraina – 1933: kulinarna knyha. Pam'iat' liuds'ka. 2-he vyd., pererob., dopov.* Sumy : PVP “Vydavnychyj budynok “Ellada”.
- Buhaievych, I. (1993). *Dozhylasia Ukraina... Narodna tvorchist chasiv Holodomoru ta kolektyvizatsii na Ukraini.* Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk.
- V Muzei Holodomoru eksponuiut' plakaty z kolektsii Morhana Vil'iamsa. (2018). *Natsional'nyj muzej Holodomoru-henotsydu* <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/v-muzei-golodomoru-eksponuyut-plakati-z-kolekcii-morgana-vilyamsa/>
- Holodomor v hrafitsi. Hrafichni tvory pro Holodomor hrafika Zhorzha Shanaieva. (2017). *Natsional'nyj muzej Holodomoru-henotsydu*. <https://holodomormuseum.org.ua/tema-pro-holodomor/golodomor-v-grafici/>
- Hors'ka, A. (1964). “Synij khlopchik. Holodomor”. *Ukrainian inofficial*. http://www.archive-uu.com/ua/profiles/alla-gors-ka/catalog/grafika_gorska/picture/sinij-hlopchik-golodomor_
- Kalush, U. (2020). (Ne) skladana istoriia: pershyj ukrains'kyj komiks pro Holodomor. *Your art*. <https://supportyourart.com/stories/ne-skladna-istoriya-pershyy-ukrayinskyy-komiks-pro-holodomor/>
- Koval'chuk, I. (2003). Pol's'ke krytychne mystetstvo i Holokost. *Krytyka*, 5-6, 39-45.
- Komiksy pro Holodomor “Ukrains'ki zoshyty”. (2010). *TSN*. <https://tsn.ua/foto/komiksi-pro-golodomor-ukrayinski-zoshiti.html>
- Kononchuk, T. (2005). Holodomor 1932-1933 rr. u fol'klori Ukrainy. *Vidlunnia holodomoru-henotsydu 1932-1933. Etnokul'turni naslidky holodomoru v Ukraini.* L'viv : NTSh. Sektsiia etnohrafii ta fol'klorystyky.
- “My vyrishyly temu Holodomoru pidniaty. Khto iak ne my”: interv'iu z khudozhnykamy Yuriiem i Tarasom Honcharenkamy, avtoramy tryptykhu “Henotsyd 1933”. (2023). *Natsional'nyj muzej Holodomoru-henotsydu*. <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/my-vyrishyly-temu-holodomoru-pidniaty-khto-iak-ne-my-interv-iu-z-vidomymy-ukrainskymy-khudozhnykamy-iuriiem-i-tarasom-honcharenkamy-avtoramy-tryptykhu-henotsyd-1933/>
- Movchan, Ye. (1967). Duma pro holod. *Pro svit*. <http://prosvit.in.ua/literature/dumy/duma-of-hunger.html>
- Pomer ukrains'kyj kompozytor Myroslav Skoryk. (2020). *Natsional'nyj muzej Holodomoru-henotsydu*. <https://holodomormuseum.org.ua/news/pomer-ukrainskyj-kompozytor-myroslav-skoryk/>
- Poia, A. (2023). Na Sumschyni z-pid zavaliv distaly 66 hraviur, prysviachenykh Holodomoru. *Ukrains'ka pravda*, 02 serpnia. <https://history.sumy.ua/news/9738-na-sumshchyni-zpid-zavaliv-distaly-66-hraviur-prysviachenykh-holodomoru-video.html>
- Rozghojdani dzvony pam'iaty. (2017). *Natsional'nyj muzej Holodomoru-henotsydu*. <https://holodomormuseum.org.ua/tema-pro-holodomor/rozgojdani-dzvoni-pamyati/>

- Smal, Yu, Hanyk, Yu. (2023). *Piat koloskiv. Holodomor. Istorii, yak znykaly ukrainsi*. Kyiv: Moia knyha.
- Snaider, T., Krug, N. (2022). *Pro tyraniiu. Dvadtsiat urokiv dvadtsiatoho stolittia. Hrafichna adaptatsiia*. Kyiv: Vydavnytstvo Choven.
- Tema Holodomoru u mystetstvi. (2017). *Natsional'nyj muzej Holodomoru-henotsydu*. <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/tema-holodomoru-v-mystetstvi/>
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. Fond 1. Tsentralnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy (TsK KPU), m. Kyiv (1918–1991). Op. 20. Spr. 5249.
- Yamchuk, A. & Kushnir, M. & Tarnovets'ka, A. (2021). *Pizhmurky zi smertiu. Dytiachi rozpovidi pro nedytiachu istoriiu*. Kyiv : Dukh i litera.
- “33-j”. Hrafichni tvory pro Holodomor chlena Natsional'noi spilky khudozhnykiv Ukrainy Mykoly Hnatchenka. (2017). *Natsional'nyj muzej Holodomoru-henotsydu*. <https://holodomormuseum.org.ua/tema-pro-holodomor/33-y/>
- Nesteruk, S. (2023). Recipes for baking bread: Holodomor and film. *Henotsyd iak zbroia u borot'bi proty ukrains'koi natsii: interdystsyplinarni pidkhody (do 90-kh rokovyn Holodomoru-henotsydu): materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 24–25 lystopada 2022 r.)*. Ivano-Frankivs'k: Pidpriumstvo “NAIR”, 110–116.
- Tsyganenko, L. (2023). The struggle against the kulaks on the pages of the soviet propaganda posters. *Henotsyd iak zbroia u borot'bi proty ukrains'koi natsii: interdystsyplinarni pidkhody (do 90-kh rokovyn Holodomoru-henotsydu): materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 24–25 lystopada 2022 r.)*. Ivano-Frankivs'k: Pidpriumstvo “NAIR”, 67-74.